# KUDÂME B. CA'FER (948)

**Selahattin Polatoğlu**[*]

*"Coğrafyayı Jeopolitik Düzlemde Ele Alan Bir Abbasi Bürokratı"*

## Hayatı

Ebü'l-Ferec Kudâme el-Bağdâdî, 870'lerde Bağdat'ta doğdu. Hristiyanlıktan ihtida etmiş bir aileye mensuptur. Dedesi Kudâme b. Ziyâd, mali işleri yürüten bir kâtipti. Babası Ca'fer ise kâtipliğinin yanı sıra şair, edip ve nedim olarak öne çıktı. Kudâme, kâtipler ve devlet adamlarından oluşan entelektüel bir çevrede yetişti ve ilmî tartışma meclislerinde bulundu. Uzun yıllar Abbasi devletinin mali divanlarında kâtip olarak çalıştı. Günümüz Sayıştay'ına benzer biçimde devletin gelir ve giderlerini denetleyen Meclisü'z-Zimâm'da görev aldı.

Yaşadığı dönem siyasi çekişmelere sıkça sahne olurken, Kudâme bundan uzak durarak kâtiplikte eriştiği mevkii muhafaza etti. Geniş bir yelpazede kayda değer eserler telif etmekle meşgul oldu. Ömrünün sonlarında Abbasi devletinin çözülüşüne ve Bağdat'ın düştüğü kargaşa ortamına tanık oldu. En son Bağdat'a 945'te hâkim olan Büveyhilerin hizmetine girdiği kaydedilmektedir.

## Çalışmaları ve Düşünceleri

Kudâme dünyaya gözlerini açtığında hemen her alanda telif ve tercüme eser bulmak mümkündü ve bir o kadar da yazılmaya devam ediyordu.

* Arş. Gör. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı, selahattinpolatoglu@gmail.com

Geniş bir ilgi alanına sahip olan Kudâme, mevcut çalışmaları sistematik bir biçimde yeniden ele aldı. Dil, edebiyat, ahlak felsefesi, mantık, tarih, coğrafya, siyaset düşüncesi, iktisat ve fıkıh alanlarında eserler telif etti. Edebî tenkit konusunda yazdıkları ilgi gördü. Kudâme'nin günümüze ulaşan eserleri şunlardır: Şiir teorisi ve eleştirisine dair *Nakdu'ş-Şi'r*, eş anlamlı kelimeler ve kalıp ifadeler sözlüğü *Cevâhiru'l-Elfâz* ve edebu'l-kâtib literatürü içinde değerlendirilen *Kitâbu'l-Harâc ve Sınâati'l-Kitâbe*'nin ikinci cildi.

Kudâme, eserlerinin önemli bir kısmını ideal bir bürokratın yetişmesine yardımcı olmak maksadıyla telif etmiştir. Selefleri ve çağdaşlarından farklı olarak *el-Harâc* kitabını ansiklopedik tarzda, sekiz ana bölüm ve çok sayıda alt başlık eşliğinde hazırlamıştır. Analitik düşünce geleneğine yaslanan Kudâme, mevcut eserleri sistematize etmeye, özetlemeye ve yanlışlarını düzeltmeye çalışmıştır. O, bilgiyi yeniden inşa etmeye çabalamıştır. İlimleri yeniden sınıflandırmış, alt dallarını açıklamış ve ilimler arasındaki bağlantıları göstermiştir. Kudâme'nin çok sayıda disiplini iki kapak arasında toplaması, dönemi açısından bir ilktir. 932 yılında Vezir Ali b. İsa'ya takdim edildiğinden ve içinde anlatılan siyasi gelişmelerden hareketle eserin bu tarihte yazıldığı anlaşılmaktadır.

Kudâme, burada bahse konu olan *Kitâbu'l-Harâc*'ını sekiz bölüm olarak telif etmiş, her bir bölüme durak/aşama/basamak anlamında *menzile* adını vermiştir. Bununla kâtiplik mesleğinde yükselmek ve yönetici olmak isteyenlerin ilim ve edep sahasında kat etmeleri gereken yolu çizmeye çalışmıştır. Mevcut nüshada işlenen konular dört bölümde ele alınmıştır. İdari, mali ve askerî divanlar, güzergâhlar ve posta menzilleri; coğrafya, vilayetlerin idari yapısı ve vergi miktarları, İslam dünyasının sınır bölgeleri; devlet gelirleri, vergilerle ilgili fıkhî hükümler, fetihler ve son olarak siyaset.

### Medeniyete Katkıları

Kudâme eserini yazdığı sıralar, Müslümanlar arasında coğrafya ilmi teşekkül devrini yaşıyordu. Devlet adamları, sefere çıkacak ordular, elçiler, tüccarlar, hacılar, ilim yolcuları ve seyyahlar için coğrafyanın önemi her geçen gün artmaktaydı. Zengin ve karmaşık coğrafya bilgisinin dolaşımda olduğu bir zaman diliminde Kudâme, bu sahada müstakil bir eser yazmak yerine kâtip, divan reisi, vali, hâcib ve vezir gibi devlet hizmetindeki zümreye hitap eden söz konusu ansiklopedik eserinde coğrafyaya yer açtı. Bu konuda devlet arşivini kullandı, yazılmış eserleri eleştirel bir gözle okuyarak sağlamasını yaptı ve elde ettiği bilgileri tasnif ederek sunmayı

denedi. Eserini, özellikle de coğrafya kısmını, halifeliği temsil eden Abbasi devletine hizmet edecek biçimde tasarladı.

Kudâme, coğrafya ile ilgili bilgilere Abbasi divanlarını ele aldığı bölümün sonunda Dîvânü'l-berîd'e bağlı olarak yer vermeye başlar. Kurumun işleyişinden ve başındaki kimsenin yolları çok iyi bilmesi gerektiğine değindikten sonra, Bağdat'tan ülkenin dört bir yanına giden yolları bütün ayrıntıları ile ele alır. Güzergâhları, üzerindeki her bir yerleşim birimi arasındaki mesafeyi dakik bir şekilde belirtmekle kalmaz, doğal ve beşerî şartlardan da bahseder. Kudâme, dini duyarlılığa binaen Mekke'ye giden güney yolu ile başlar. Okuyucu, bu bölümde bütün yolların âdeta Bağdat'a çıktığını düşünür. Kudâme, İslam dünyasında yolculuk yapacak tüccar, hacı, seyyah ve daha birçok kişiye sağlam bir yol haritası sunar. Seyyah coğrafyacı İbn Havkal (978'den sonra), yolculukları esnasında Kudâme'nin kitabını bu yüzden yanından ayırmadığını söyler. Kitabın bu bölümü Abbasi devletinin resmî posta menzilleri ile son bulur. Böylelikle Kudâme, selefleri Ya'kûbî (905) ve İbn Hurdâzbih'in (912) yaptığı gibi, yollar hakkında devlet için hazırlanmış bilgileri, daha derli toplu biçimde halkın hizmetine sunmuş olur.

Kudâme, coğrafi bilgilere tahsis edilen bölüme, kartografya ile başlar. Yerkürenin şekli ve koordinatlarının tespitinin astronomi bilgisi ile mümkün olduğunu ve bu konuda Batlamyus'a (168?) itimat ettiğini belirtir. Bir sonraki bölümde yedi iklim anlayışına bağlı olarak Dünya'nın yaşanabilir (mamur ve meskûn) bölgelerini havzaları ve sınırlarıyla birlikte verir. Okyanuslar, denizler, körfezler ve adaları, konumları ve mesafeleri ile birlikte zikreder. Bilhassa Akdeniz adaları üzerinde durur. Mamur bölgelerdeki dağları yükseklikleri ile birlikte tanıtır. Nehirleri kaynağı, yatağı, kolları ve uzunluğu ile birlikte sıralar, su kanalları ve bataklıklardan bahseder.

Kudâme, fiziki coğrafyayı özetledikten sonra İslam ülkesi (*memleketü'l-İslâm*) olarak ifade ettiği Abbasi topraklarını idari ve iktisadi açıdan etraflıca ele alır. Dönemindeki idari merkezleri ve alt birimlerini tek tek sıralar. Irak'ın bereketli tarım arazilerinden oluşan Sevâd bölgesinin tahıl ve nakit cinsinden vergilerini idari birimlere göre listeleyerek verir ve ardından diğer bölgelerin gelirlerini ele alır. Konuya açıklık getirirken yer yer Sasaniler dönemine ve Abbasi öncesi İslam tarihine atıflarda bulunur. Su kanallarının açılması ve bataklıkların kurutulması suretiyle arazilerin ıslahı üzerinde durur. Burada Dîvânü'l-harâc'ın verilerini kullanan Kudâme, bir yandan Abbasi hâkimiyetindeki toprakların idari haritasını çizer, diğer yandan şehir ve bölgelerin iktisadi imkânlarını gözler önüne serer.

Kudâme, coğrafya bahsini İslam/Abbasi devletinin sınırlarını ve ötesini ele alarak bitirir. İslam coğrafyacılarında kısmen de olsa sadece İbn Hurdâzbih'te rastlanan bu içerik, coğrafyanın bir amacının düşmanı ve gücünü tanımak olduğu düşüncesinin bir yansımasıdır. Kudâme sınır boylarını, yolları ve geçitleri ile birlikte tarif eder. Orada yaşayan halklar ve düşman ordularından bahseder. Sınıra yakın İslam topraklarının vergi gelirleri ve bu gelirlerin askerî harcamalarda kullanımı, sınır boylarındaki kimi grupların siyasi tercihleri hakkında bilgi verir. İslam dünyasının Doğu Akdeniz'deki tersaneleri, savaş gemilerinin sayısı, donanma kuvvetlerinin teçhizatı ve deniz savaşlarının organizasyonundan haber verir. Ardından Bizans ordusu hakkında detaylı bilgiler verir.

Kudâme daha sonra diğer düşman topraklarına Hazar, Deylem, Türk, Hint, Tibet ve Çin diyarlarına geçer. Enûşirvan zamanında (531-579) Sasaniler ile Hazarlar arasındaki sınır mücadelelerinde alınan önlemlerden bahseder. Türk topraklarında hangi boyun nerede yaşadığı ve belli noktaların İslam şehirlerine uzaklıkları, düzenli Türk ordusundaki asker sayısı ve göçebe topluluklar üzerinde durur. Çin'i ise İskender'in fetihleri (mö 336-323), akabinde yaptığı antlaşmalar, aldığı vergi miktarı ve kurduğu şehirler bağlamında ele alır. Son olarak, Abbasîlerin hâkimiyet alanı dışında kalan İslam topraklarında -Sudan, Orta ve Uzak Mağrib ve Endülüs'te- hüküm süren hanedanları zikreder.

Coğrafyayı savaş stratejisi bağlamında işlemesi, Kudâme'yi diğer İslam coğrafyacılarından farklı kılmaktadır. Ancak o, coğrafi bilginin savaştan ziyade imkânlar dâhilinde yeryüzünün imarı için kullanılmasından yanadır. Kudâme aynı zamanda coğrafyayı siyasi ve idari hayat üzerindeki etkileri bağlamında ele alan ilk Müslüman bilgindir. Coğrafi bilgiyi tasnife tabi tutarak sunması fiziki, idari ve beşerî olmak üzere coğrafyanın alt dallarının belirlenmesinde önemli bir aşamadır. Kudâme'nin etkilerini Es'ad b. Memmâtî'nin (1209) Eyyûbi dönemi Mısır coğrafyasına odaklandığı *Kavânînu'd-Devâvîn*'inde ve İbn Fazlullah el-Ömerî'nin (1349) Memlükler çağında İslam ülkeleri coğrafyasını ihtiva eden *Mesâliku'l-Ebsâr* adlı ansiklopedik eserinde görmek mümkündür. Ayrıca Kudâme'nin tasvir ettiği insan-coğrafya ilişkisi ise, İbn Haldûn'un (1406) umran teorisini çağrıştırmaktadır.

**Kaynakça**


- Heck, Paul L., *The Construction of Knowledge in Islamic Civilization: Qudāma b. Ja'far and his Kitāb al-Kharāj wa sinā'at al-kitāba,* Leiden 2002.
- İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* thk. Eymen F. Seyyid, Londra 2014.
- Kallek, Cengiz, "Kudâme b. Ca'fer", *DİA.*
- Kallek, Cengiz, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları,* İstanbul 2015, s. 135-159.
- Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbu'l-Harâc ve Sınâati'l-Kitâbe,* Bağdat 1981.
- Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbu'l-Harâc: Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi,* çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2018.

# İSLAM MEDENİYETİNDE BİLİM ÖNCÜLERİ

## - COĞRAFYA -

PROJE EDİTÖRÜ: MEHMET AZİMLİ

Kitap Editörü: Muharrem Samet Bilgin

mana
YAYINLARI

**İLİMYURDU YAYINCILIK: 182**
İnceleme-Araştırma
İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri Serisi - 2

ISBN: 978-605-2339-50-3

**Kitabın Adı**
İSLAM MEDENİYETİNDE BİLİM ÖNCÜLERİ / COĞRAFYA

**Proje Editörü**
Mehmet Azimli

**Kitap Editörü**
Muharrem Samet Bilgin

Haziran 2021

**İç Düzen**
İlimyurdu Yayıncılık

**Kapak Tasarımı**
Yunus Karaaslan

**Baskı-Cilt**

Enes Basın Yayın ve Matbaacılık Ltd. Şti.
Litros Yolu Fatih Sanayi Sitesi No: 12/210 Topkapı/İstanbul
Tel: 0212 501 47 63 Sertifika No: 45822

ilimyurdu
yayıncılık ve eğitim hizmetleri ltd. şti.

Molla Gürani Mh. Akkoyunlu Sk. No: 36 Fındıkzade- Fatih / İSTANBUL
**Tel.:** 0212 533 05 35 **Faks:** 0212 631 53 69
www.**ilimyurdu**.com info@**ilimyurdu**.com
Sertifika No: 45032

Bu eserin tüm yayın hakları İlimyurdu Yayıncılık ve Eğitim Hiz. Ltd. Şti.'ne aittir.
Eleştirel makale ve dergilerde yapılacak kısa alıntılar dışında, bu kitabın bir kısmı veya tamamı, yayıncının izni olmadan yayınlanamaz.